

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗАСТОСУВАННЯ У ТУРИЗМІ

STATE POLICY OF NATIONAL MEMORY IN UKRAINE: SYNERGETIC INSTRUMENT FOR APPLICATION IN TOURISM

У статті на основі теоретичного аналізу джерельної бази здійснена характеристика суті, основних напрямів, інструментів реалізації політики національної пам'яті в Україні. Вперше у науці «державне управління» підняте питання про роль туризму у реалізації засадничих основ такої політики зі застосуванням синергетичного інструментарію. Він охоплює освітню, культурологічну, наукову, просвітницьку, маркетингову, управлінську складові. Проведено аналіз впровадження громадської ініціативи «Патріотичні екскурсії по Україні» у різних регіонах держави за сприяння органів місцевої влади. Доведено, що внутрішній патріотичний туризм консолідує українське суспільство.

Ключові слова: державна політика національної пам'яті, туризм, громадська ініціатива «Патріотичні екскурсії по Україні», синергетичний інструментарій.

В статье на основе теоретического анализа изученных источников осуществлена характеристика сущности, основных направлений, инструментов реализации политики национальной памяти в Украине. Впервые в науке «государственного управления» поднят вопрос о роли туризма в реализации основ такой политики с применением синергетического инструментария. Он включает образовательную, культурологическую, научную, просветительскую, маркетинговую, управленческую

составляющие. Проведен анализ внедрения общественной инициативы «Патриотические экскурсии по Украине» в разных регионах государства при содействии органов местной власти. Доказано, что внутренний патриотический туризм консолидирует украинское общество.

Ключевые слова: государственная политика национальной памяти, туризм, общественная инициатива «Патриотические экскурсии по Украине», синергетический инструментариум.

In the article the description of essence, main directions, and instruments of realization of the policy of national memory in Ukraine is accomplished on the basis of theoretical analysis of the source base. For the first time in "state administration" science the question of the role of tourism in implementing the underlying principles of such a policy using synergistic tools was raised. It covers educational, culturalological, scientific, educational, marketing and management components. The analysis of implementation of the public initiative "Patriotic Excursions in Ukraine" in various regions of the state with the assistance of local authorities is implemented. It is established that internal patriotic tourism consolidates Ukrainian society.

Key words: state policy of national memory, tourism, public initiative "Patriotic excursions in Ukraine", synergetic instrumentarium.

УДК 352.2:(477)

Гаврилюк А.М.

к. наук з держ. упр., доцент,
доцент кафедри міжнародного туризму
Київський національний університет
культури і мистецтв

Постановка проблеми у загальному вигляді. На всіх етапах державотворення кожен народ певним чином фіксує історичні докази подій минулого, які за сприятливих обставин поповнюють скарбницю національних надбань соціогуманітарних знань, традицій, цінностей, досвіду, комунікацій тощо.

Відомо безліч фактів викривлення державами-агресорами подій історичного розвитку поневолених країн, коли свідомо змінювалися правдиві дані, поширювалися штучні міфологеми, насаджувалася етнічна меншовартість, руйнувалися духовні основи нації, запроваджувалися репресивні методи проти незгодних тощо. До таких держав належить і Україна, яка упродовж 750-ти років перебувала під тиском безперервного іноземного поневолення [1-4; 16]. Це беззаперечно вплинуло на формування світоглядно-ціннісних засад українського народу, який і донині тяжко позбувається ідеологічного тягаря поневолення.

Тому у сучасних умовах актуалізується потреба у формуванні державної політики національної пам'яті та чітких механізмів її реалізації з боку владних структур і громадянського

суспільства як одного з важливих соціогуманітарних чинників розвитку Української держави. Але вона не повинна охоплювати лише установи історичного профілю. Державна політика національної пам'яті має тоді ефективні важелі впливу, коли залучає до своєї реалізації цілий комплекс сфер, серед яких туризмові належить місія транслятора правдивих фактів минувшини, засобу формування основ національної ідентичності, що мають світоглядно-ціннісне підґрунтя.

Саме ці науково-практичні аспекти у нинішніх умовах є актуальними, а тому й потребують проведення ґрунтовних досліджень, окремі положення з яких, будуть висвітлені у представлений статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій і невирішені раніше частини загальної проблеми. Державна політика національної пам'яті та окремі її аспекти почала формуватися в Україні з моменту розраду СРСР і проголошення незалежності, ставши у центрі уваги представників з різних наукових кіл соціогуманітаристики. Серед політологів вивченням історичної пам'яті, національної ідентичності

як стрижневій вісі її формування займалися М. Головатий, Л. Нагорна, Л. Венгринюк, Н. Пелагеша, С. Степико, інші вчені.

Історичний контекст особливостей формування колективних уявлень про минуле висвітлено у працях В. Гриневича, В. В'ятровича, Ю. Зерній, А. Киридон, Г. Касьянова, В. Кривошея, О. Крупки та ряду інших дослідників. Науковці наголошують на появі нових граней конотації поняття «пам'яті» (історичної, національної, колективної, індивідуальної, соціальної, інших), а тому порушують проблему важливості утвердження національних історичних наративів, активізації діяльності memory studies (студій пам'яті) та суспільного осмислення в науково-практичному пам'яттєвому дискурсі цих положень.

Представниками філософських, соціологічних та психологічних наук (В. Андрющенко, В. Артюх, І. Бандурка, В. Вашкевич, О. Вишняк, К. Настояща, Л. Стародубцева, О. Лактіонов, М. Кузнецов та інші) указується на необхідність формування світоглядних орієнтирів у членів українського суспільства, особливо у молоді, чітко структурованих соціопсихологічних компонентів усвідомлення розуміння суті колективної пам'яті народу.

На окрему увагу заслуговує фундаментальна міждисциплінарна праця О. Гриценка «Президенти і пам'ять (Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація», в якій висвітлено результати політичної, громадянської та державницької позиції президентів Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича щодо політики пам'яті та наслідків її реалізації у нашій країні із ґрунтовним аналізом правової бази із зазначеного питання [9].

Опрацювавши значний масив наукових джерел, нам не вдалося знайти хоча би поодинокі положення про те, що саме туризм виступає одним із важливих сфер презентації культурної пам'яті народу; не вивченою залишається наукова площина, що виокремлює туризм як синергетичний простір поглиблення знань про історичну минувшину, середовище формування національної ідентичності, сфера утвердження світоглядно-ціннісних засад патріотичного виховання тощо у контексті державної політики національної пам'яті, що і представляє сукупність невирішених частин загальної проблеми.

Мета статті полягає у доведенні необхідності використовувати практику туризму для реалізації державної політики національної пам'яті через призму синергетичного інструментарію.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з теоретичних положень науки «державне

управління» під державною політикою слід розуміти сукупність ціннісних цілей, державно-управлінських рішень, дій та порядок їх реалізації у контексті державного управління розвитком країни [10, с. 8].

Огляд наукових джерел дозволяє розглянути державну політику пам'яті як важливу складову гуманітарної політики держави; сукупність унормованих принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле у процесах вітчизняного державотворення [8; 12; 13].

Оскільки серед дослідницьких завдань статті переважає пошуковий аспект синергетичної ролі туризму для реалізації цілей державної політики національної пам'яті, то лише побіжно звернемось до характеристики основних її напрямів і складових. За основу візьмемо історичний контекст вітчизняного державотворення, який формувався під впливом політичної волі правлячих еліт та обережних, половинчастих, і лише подекуди, активних дій президентів країни.

У 1991–2004 рр. розпочинається поступова націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного наративу. Радикальний перегляд політики пам'яті у напрямку націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, спорудження меморіалів, здійснення комеморативних практик (свідомих актів передачі світоглядно значущої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті») припадає на 2005 – початок 2010 рр. – період президентства В. Ющенко [6; 9].

Активного використання у цей час набуває і сам термін «політика національної пам'яті» у контексті поширення гостро дискусійних та «соціально вибухових» тем, пов'язаних з діяльністю воєнків ОУН і УПА, Голодомором-Геноцидом 1932–1933 рр., автокефалією Української православної церкви тощо.

Однак неготовність значної частини суспільства, переважно людей старшого віку, сприймати історичну правду, «підігрівання» ситуації з боку Російської Федерації, регіонально етнічна строкатість населення України, брак системної інформаційно-роз'яснювальної і просвітницької політики (період президентства В. Януковича – 2010–2013 рр.) спонукали до актуалізації процесів осмислення й усвідомлення ролі історичної пам'яті як базової складової політики національної пам'яті.

Підтвердженням цьому є позиція Л. Нагорної: «...сфера історичної пам'яті завжди формує простір зіткнення ідеологій,

групових інтересів, ціннісних уподобань» [14, с. 18-19]. За таких обставин зростає потреба у популяризації особливих «місць пам'яті», які локалізують донедавна невідомі історичні факти, події, персоналії серед місцевого населення та туристів. Тому слушним є пошук і промоція осередків ретрансляції минулого, які й устанавлюють живий міжпоколінний зв'язок пращурів з нащадками.

Історична пам'ять являє собою складний феномен суспільної свідомості, що належить і до сфер суспільної психології і до царини ідеології, що власне, конструє синергетичну взаємодію різних наукових поглядів і проявляється через образи, міфи, символи, ритуали, уявлення [14, с. 21].

Ще один напрям реалізації державної політики національної пам'яті – декомунізація – відчутно радикалізувався за часів президента П. Порошенка, починаючи з 2014 р. Нагальність її проведення є необхідною умовою переформатування свідомості, способу мислення громадян України, спрямованих на формування нових ціннісних орієнтацій та зміну менталітету населення. Про позитивний вплив декомунізації на формування спільної загальнонаціональної ідентичності заявляє 69% опитаних громадян України під час дослідження, проведеного Центром Разумкова у березні 2017 р. [15].

Один із векторів декомунізації – повернення історичних топонімів українським населеним пунктам – спричиняє неабиякий інтерес у туристів. У списку таких міст топовупозицію займає Горішні Плавні (колишне м. Комсомольськ), що на Полтавщині. Унікальні ландшафти, що вплинули на історичну назву місцевості доби козаччини; осучаснені значною кількістю креативних туристичних артефактів парки та сквери, споруди індустріального соцреалізму гармонійно вписуються у туристичний простір провінційного міста. Тому міська влада у рамках проекту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст» (Проект ПРОМІС), який впроваджує Федерація канадських муніципалітетів (ФКМ) за фінансової підтримки Уряду Канади, розробила Стратегію розвитку міста Горішні Плавні до 2028 року [20, с. 31–32].

Усвідомлюючи важливість ключового моменту, громадою обрано туристично-рекреаційний напрям одним із пріоритетних, що передбачає модернізацію міської інфраструктури, яка б мала комфортні умови для перебування туристів та містян. Особливий акцент робиться на територіях, що розташовані поблизу водойм, враховуючи оригінальність міської топоніміки та з урахуванням комфортності, енергомосткості та екобезпеки міста [18].

У новому форматі в об'єктиві туристів постало м. Дніпро – форпост українських національних цінностей на кордоні з окупованим Донбасом. Тому не випадково дніпровська громада у 2017 р. прийняла міську Програму розвитку історії та міської ідентичності «З Україною у серці» та планує її втілювати через фестивалі, майстер-класи, концерти, свята, конференції, огляди, інші заходи із залученням до їх проведення туристів [17].

За останнє десятиріччя в Україні помітно змінилося ставлення українців до самопізнання своєї власної країни і бажання подорожувати. У 2014 р. представники Міжнародної системи MasterCard на основі обсягів карткових розрахунків платіжними картками склали рейтинг країн, жителі яких бажають відпочивати у межах своєї держави. До п'ятірки найпатріотичніших мандрівників світу увійшли шанувальники внутрішнього туризму з України поряд з Францією, Швецією, Іспанією та Великою Британією [21].

Результати соціологічного дослідження за підтримки ООН в Україні «Молодь України – 2015» показали, що 81% респондентів (віком від 14 до 35 років) пишуться, що вони українці, а тому подорожувати рідною країною для них патріотично, бо патріотизм на їх думку – це: свідомість, гордість за причетність до своєї нації (63%); любов до рідного дому, місця, де проживаєш (52%); повага до української історії, традицій (46%). Респонденти виявилися туристично мобільними: 92% з опитаних були у межах своєї області, а 83% подорожували іншими областями країни [18].

Нині молоді українці чітко засвідчують про своє бажання цікавитися історією країни, в якій проживають (75,3% опитаних); виявляють інтерес до краєзнавчих та історичних проєктів (42,7%), беруть участь в акціях вшанування героїв боротьби за незалежність України (37,8%), відзначенні державних і національних свят 34,3% [19]. Інтерес до вивчення історії країни залишається майже незмінним і у 2017 р., про що засвідчують дані соціологічного дослідження «Бути українцем сьогодні» [7]. Тому не дивно, що 30 млн. співвітчизників (за інформацією вітчизняних мобільних операторів) активно мігрує країною з метою відпочинку, подорожей та ділового туризму. Про це заявило Міністерство економічного розвитку і торгівлі України у березні 2018 р. під час Міжнародного туристичного салону UITT-2018 [22].

Однак попри обнадійливу вищенаведену статистику, кризовою є ситуація, пов'язана зі змістом тематичних екскурсій та програм перебування туристів у містах-мільйонниках та інших населених пунктах України. Велика кількість

Аналіз впровадження громадської ініціативи

Місце проведення заходу	Формат проведення заходу, коротка програма, назва екскурсій, відповідальні особи	Підтримка органами місцевого управління, громадськістю, бізнесом
1	2	3
2016 рік		
м. Київ (Київський міський будинок вчителя як осередок символічного місця діяльності Центральної Ради)	1. Формат: «Всеукраїнський семінар-тренінг – 1» 2. Презентація авторського екскурсійного маршруту С. Бахніним «Місцями видатних діячів української держави у м. Києві. Паньківщина» 3. Відвідування музеїв-символів українського патріотичного духу: Української революції 1917-1921 рр., М. Грушевського Л. Українки, та ін. 4. Розробка авторських екскурсій учасниками заходу 5. Презентація методики нанесення авторських екскурсій на Google-map	Відділ національно-патріотичного виховання Міністерства молоді та спорту України Управління молодіжної політики та національно-патріотичного виховання Київської обласної державної адміністрації Комунальний заклад Київської обласної ради «Київський обласний молодіжний центр»
	1. Формат: «Всеукраїнський семінар-тренінг – 2» 2. Презентація авторських екскурсійних маршрутів учасниками першої сесії семінару-тренінгу у місцях проведення із використанням методики нанесення авторських екскурсій на Google-map	
2017 рік		
м. Дніпро	1. Формат: «Всеукраїнський семінар-тренінг – 3» 2. Презентація громадським діячем А. Мухіним авторського екскурсійного маршруту «Український Катеринослав» 3. Презентація авторських екскурсійних маршрутів іншими учасниками форуму 4. Відвідування точкових локацій м. Дніпра, пов'язаних із політичною Україною	Відділ національно-патріотичного виховання Міністерства молоді та спорту України Управління молоді та спорту Дніпровської обласної державної адміністрації Комунальне підприємство «Агентство розвитку Дніпра»
м. Чернівці	1. Формат: «Фестиваль патріотичних екскурсій Буковини», ініційований місцевою громадською діячкою, журналісткою А. Вишневською 2. Презентація авторської екскурсії «Український визвольний рух Буковини» 3. Відвідування музеїв визначних діячів Буковини та України – О. Кобилянської, Ю. Федьковича та інших	Чернівецька міська рада
м. Клавдієве Київської області	1. Формат: Всеукраїнський семінар-тренінг «Патріотичні екскурсії Київщиною – 1» 2. Презентація авторських екскурсій учасників тренінгу «Українська Богуславщина» 3. Відвідування м. Богуслав та презентація для учасників тренінгу авторських екскурсій «Українська Богуславщина»	Управління молодіжної політики та національно-патріотичного виховання Київської обласної державної адміністрації Комунальний заклад Київської обласної ради «Київський обласний молодіжний центр»
м. Умань Черкаської області	1. Формат: Науково-практична конференція-практикум «Патріотичними стежками Уманщини» 2. Презентація унікальних україноцентричних екскурсій Уманщини 3. Обговорення питань, що стосуються патріотичної спрямованості підготовки фахівців для сфери туризму	Історичний факультет УДПУ ім. П. Тичини ДІАЗ «Стара Умань» Національний дендрологічний парк «Софіївка» Відділ у справах сім'ї та молоді Уманської міської ради
2018 рік		
м. Полтава	1. Формат: Семінар-нарада «Диверсифікація патріотичного простору Полтавщини у суспільне середовище» за участю представників туристичного бізнесу Полтавщини 2. Презентація експертами проекту GIZ «Інтегрований розвиток міст» стратегії розвитку туристичного потенціалу м. Полтави як міста – національної платформи зі збереження культурної спадщини та розвитку сучасного мистецтва	Управління інфраструктури та туризму Полтавської обласної державної адміністрації Відділ туризму та культурної спадщини управління культури Полтавської міської ради Громадська організація «Полтавська платформа»
м. Коростень Житомирської області	1. Формат: Всеукраїнський семінар-тренінг «Патріотичні екскурсії Коростенем» 2. Доповідь «Про організацію навчання екскурсіводів-волонтерів у м. Житомирі (Ю. Святненко – головний спеціаліст Відділу культури та туризму Житомирської обласної державної адміністрації) 3. Про особливості екскурсійної справи у Коростені: сучасні виклики (О. Костянчук – керівник ТІЦ) 3. Обмін досвідом проведення патріотичних екскурсій між учасниками заходу	Коростенська міська рада Туристично-інформаційний центр м. Коростеня Відділ культури та туризму Житомирської обласної державної адміністрації

1	2	3
м. Харків та Харківщина	1. Формат: «Міжрегіональний семінар-практикум «Маркери українства на історико-культурній мапі Харківщини», ініційований громадською діячкою В. Скляровою 2. Презентація В. Скляровою авторського екскурсійного маршруту «Харків український» 3. Ознайомлення з діяльністю Харківського осередку скаутської молодіжної організації «Пласт» 4. Тренінг «Особливості проведення музейних та вуличних екскурсій для гостей з вадами зору» 5. Презентація «Практикуму зі створення патріотичних екскурсій Харківщини»	Управління у справах молоді та спорту Харківської обласної державної адміністрації Громадська організація «Ізюмський шлях»
м. Переяслав-Хмельницький Київської області	1. Формат: «Патріотичні екскурсії Київщиною – 2» 2. Представлення унікальної авторської екскурсії від Громадської ініціативи «Корінь нації» – «Україна-1187», очолюваної М. Богатирем 3. Презентація нових туристичних маршрутів Київщини патріотичного спрямування. 3. Обмін досвідом проведення екскурсій між учасниками заходу	Управління молодіжної політики та національно-патріотичного виховання Київської обласної державної адміністрації

Розроблено автором на основі [1-4; 16].

нинішніх фахівців з туризму, ще й досі виховуються науково-педагогічними кадрами, які впроваджують радянську методику, а тому не готові до змін, не мають відповідної мовно-культурної компетентності, всіяко перешкоджаючи процесам українізації вітчизняного туризму.

Брак фахового інтелектуального ресурсу відчув і громадський діяч, журналіст, екскурсовод-ентузіаст С. Бахін, який у 2016 р. ініціював створення громадської ініціативи «Патріотичні екскурсії по Україні», що перетворилася на активний рух небайдужих громадян різних професій (істориків, бібліотекарів, журналістів, вчителів, краєзнавців, представників туристичної галузі), об'єднаних ідеєю популяризації української історичної пам'яті.

Всього упродовж 2016 – першої половини 2018 рр. громадською ініціативою «Патріотичні екскурсії по Україні» охоплено близько 500 осіб з усіх регіонів України (ці та інші дані отримані автором від С. Бахіна під час приватної розмови та з інших джерел) [1-4; 16].

Висновки. Проведена наукова розвідка засвідчила, що політика національної пам'яті нині є новою сферою державного управління та соціогуманітарного розвитку Української держави, яка спрямована на консолідацію суспільства, захист національних інтересів, утвердження основ національної ідентичності. Однак попри наявний науковий дискурс до цієї тематики, нами вперше у науці «державне управління» підняте питання про роль туризму у реалізації засадничих основ політики національної пам'яті через призму застосування синергетичного інструментарію. Вбачаємо його у наступних діях.

1. Важливо підвищувати роль гуманітарних дисциплін на всіх освітніх рівнях, що пов'язані

з вивченням історичного, народознавчого, культурологічного минулого країни. У системі навчальних закладів туристичного профілю має плекатися патріотична компетентність фахівців-туризмознавців, яка проявляється через глибокі знання українознавчих дисциплін, патріотичні почуття, патріотичну свідомість, вміння і навички здійснювати патріотичну діяльність. Чудовим прикладом її комплексної реалізації може слугувати досвід громадської ініціативи «Патріотичні екскурсії по Україні», який варто популяризувати та поширювати. За профілем спеціальності майбутні фахівці-туризмознавці зможуть працювати не лише у туристичному бізнесі, а обіймати посади в органах місцевого управління, а тому набуті компетентності стануть затребуваними під час реалізації державної політики національної пам'яті в усіх регіонах України.

2. Потрібно актуалізувати маркетингову промоцію найкращих вітчизняних практик публічно-приватного партнерства у туризмі, як от: досвід проведення патріотичних екскурсій Київщиною, Харківщиною, Чернівцями, Полтавщиною, Коростенем тощо. Інформація про таку взаємодію має бути доступною, своєчасною, відкритою і системною.

3. Місцевим органам влади необхідно активно стимулювати проведення наукових розвідок історичної минувшини краю та застосовувати їх результати для національно-патріотичного виховання членів громади та гостей регіону на прикладі м. Дніпра та інших туристичних локацій. До реалізації таких проєктів залучати представників туристичного бізнесу з україноцентричною позицією. Під час розробки місцевих програм розвитку туризму

враховувати соціогуманітарний компонент ідентифікації території.

4. Свідомо утверджувати серед громадян України ціннісні засади осмислення колективної пам'яті народу через комунікативні практики передачі «живої історії» (від носіїв та їх наступників) та спеціальні засоби її трансляції (музеї, виставки, кінофільми, фестивалі, освітні установи, бібліотеки тощо).

5. Культивувати серед співвітчизників ідею «Туризм – консолідує чинник об'єднання українського суспільства», який вже знайшов своє відображення у результатах досліджень, проведених Центром Разумкова у березні 2017 р., згідно з яким 91% респондентів вважає саме так. Отож, попереду великий пласт науково-практичних досліджень, що сприятиме згуртуванню української нації засобами туризму.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Бахін С. Місто тризуба і дерунів. Культура і життя. 2017. 4 трав. С. 16.
2. Бахін С. Патріотичні маркери Київщини. Культура і життя. 2017. 27 черв. С. 4 – 5.
3. Бахін С. Патріотичні маршрути Україною. Культура і життя. 2017. 22 груд. С. 8 – 9.
4. Бахін С. Українські маркери Харківщини. Культура і життя. 2018. 27 квіт. С. 11.
5. Береговий Я. Чи нікчемний ми народ українці? Педагогіка толерантності. 2015. № 1. С. 1 – 17.
6. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні в 1990 – 2000 рр.: основні тенденції. URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2013_23/19.pdf.
7. Бухалова Н. Бути українцем сьогодні. URL: https://ukr.lb.ua/blog/natalia_bukhalova/388109_buti_ukraintsemsogodni.html.
8. Веденєєв Д. Політика пам'яті в Україні державна. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А.М. Киридон. К.: ДП НВЦ Пріоритети, 2013. С. 329–333.
9. Гриценко О. Президенти і пам'ять (Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: К.І.С., 2017. 1136 с.
10. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови) та ін. К.: НАДУ, 2014. 448 с.
11. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді». ПП «СКД», Переяслав-Хмельницький, 2016. 39 с.
12. Киридон А. Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання. Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 195–206.
13. Кривошея В.В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. пр. Вип. 1. К.: Стилос, 2011. С. 26 – 37.
14. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
15. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: інформац.-аналіт. матер. до Круглого столу 12 квітня 2017 р. К.: Центр Разумкова, 2017. 94 с.
16. Плахта Д. Про патріотичний туризм. День. 2017. 31 трав. С. 8.
17. Про затвердження Програми розвитку історії міста і місцевої ідентичності «3 Україною в серці» на 2018 – 2020 роки: рішення Дніпровської міської ради від 06.12.2017 № 15/27. URL: <http://dda.dp.ua/wp-content/uploads/2017/11/Programma-z-Ukrayinoyu-v-sertsii.pdf>.
18. Соціологічне дослідження «Молодь України – 2015». URL: http://dsmsu.gov.ua/media/2015/12/09/5/Molod_Ukraine_block.pdf.
19. Соціологічне дослідження «Молодь України – 2016». URL: <http://omega-research.com.ua/cinnosti-ukrainskoi-molodi-2016-novi/>.
20. Стратегія розвитку міста Горішні Плавні. URL: <http://hp-rada.gov.ua/strategiya-rozvytku-mista.html>.
21. Українці стали патріотичними відпочиваючими: обирають внутрішній туризм. URL: <https://fakty.ictv.ua/ua/showbiz/20140606-1517673/>
22. Щороку 30 млн. українців подорожують Україною. URL: https://zik.ua/news/2018/03/29/30 mln_ukraintsiv_shchoroku_podorozhuyut_krainoyu_minekonomrozytku_1295373